

JA RUK'ISIIK JA YA'**Ja rejtalil to'ib'aliil, rub'anikiil chaqajaa' runuk'iik**

Roberto Melville (CIESAS)

Claudia Cirelli (El Colegio de San Luis)

[1] Pa najb'eey taq q'iij riin ja juunab' 1990, ja ruub'eey ja ruya'il ja ruuwach uleew janila' nim ruuq'iij. Chi rij ari' ja naquun le' nimaq taq nik'oneem b'anoom chi rij, k'in ilitajinaq chi k'o nimaq k'in jab'el taq raqan ya', tz'ukirib'al juuyu' k'in k'oli ja ruch'akuliil ja ya' chi neruuto ja taq tinamitaal. Ee k'i ja winaqii' xkeek'ax kik'olib'aal xeeb'e chi paam chik juulee' nimaq taq tinaamit chi ne'esamaaj pa taq nimaq taq winaqirisab'al taq naquun. Ja rukojiik k'in rukqumiik ja ya', nim ruchojq'aaq' k'in nim rukojiik chaqajaa', keeri' nruub'an chaqajaa' toq nk'ool kaan chi paam nimaq taq juul rumaal ja raqan taq ya'. Ja rajawaxiik chi re ja naquun ja nk'atziini chi nk'atziini, ruyuqula'uun rii' ruk'iin chi runimarisaxiik rii' ja naquun chaqajaa', kani' chi re pa taq chanooj, kani' chi re tijko'm ja nya'axi, maltiyox chi ke konojel ja winaq y champomaal ja eto'ninaq chi rij k'in chi rusamajixiik. Ronojeel awa' ja ro'oneem le', k'iy ja naquun xq'alajisaaj chi k'o naquun, chi k'o ya' keeri' xruub'an xjaqataji ja yuqub'al k'u'x rumaal ja k'aak'a taq naquun le'. Ja k'a pa taq Juunaab' rixiin awa' Nim choloon q'iij (siglo XX) ri', ee k'iy nimaq taq qulaaj xkeeya' sik' chi ke winaqii' rixiin ja ruuwach uleew, kani' chi ke ja ri ee k'amol taq b'eey chi rij nimaq taq na'ooj , chi rij ja ma juunaam chik ta ja ruchoq'ab'al rixiin ja loq'olaj ya', k'in chi re ja ramajawxiik nimarinaq chaqajaa'. Kaamiik oq q'axinaq chik chi rij ja jun ajilab'al rii', 6 mil millones chi winaqii' ee k'o chi paam ja ruuwach uleew, ja k'a

rupimiil ja ki'ilaj ya' ja moloon kaan chi paam ja ruuwach uleew, k'oli q'anij kewari rub'anoom. Ja k'a kaamiik k'iy ja taq ralaxib'al taq ya' q'anij b'enaq chik rukamisab'al ruuwach k'in ejqaal b'enaq ritzelaxiik. Ja k'a k'aak'a taq naquun k'aak'a taq na'ooj b'enaq pa nimarik, ja k'a ruk'ayewaal ma keeri ta ruchojq'aaq' k'in ruqub'al ruuk'u'x chi ruchomarisaxiik naq xtuub'an rixiin chuwaaq kaab'iij. Ja majtajinaq rub'ajniik kaamiik ri', jun nimalaj kaxooj nruub'an chi qe, kani' chi re chi paam ja qab'anikiil, qana'ooj qamolaaj, chi runuk'iik awa' ja ruk'ayewaal ri', chi riij ja rujachiik, kani' chi re runuk'iik k'in chi re rukojiik.

[2] Nqajo' nqaayaa' rub'ixiik oxi' rajawaxiik chi riij ja ruk'ixiik ja ya'. Ja najb'eey, k'o jun xib'en rii'iil chi riij wi k'ooli ja ya' chaqajaa' chi riij ja wi nkowiini ja ya' neruuto' ja tinaamit kimojoon k'iyeeem, k'i chi re rukojiik chi riij ari' ja naquun ja nimarinaq le. Ja k'a ruukaab', k'o k'aak'a taq rub'eyaal k'in na'ooj chi nchomarisaaq awa' ja juule' ruk'ayewaal ri', chi riij ja naq nb'aan chi re rukojiik ja loq'olaj ya', tz'ijb'atal kaan chi paam ja b'anaqiil kixiin ja winaqii' k'in k'o chi nsool ruuchii' ruuwach; Roox k'o nimaq taq k'axooj chi paam ja taq na'ooj rixiin ja nuk'uux najo'xi, k'in naq nb'aan chi re ruk'axiik ja k'aak'a taq na'ooj chi nkoojta chi utz. Ja jun nk'ub'al rixiin awa' chi nsoli k'in nnuk' ruq'ijij ja ya' ri', k'o chi nyaa' ruq'ijool ja rusamajixiik, b'anikiil y cholob'alii k'in naq rub'anoon ja chi ruk'aan chi juujunaal ja taq na'ooj le'.

[3] Ja xib'een rii'iil chi re awa' ja ruk'oleem ja ya' ri', nim rijqale'm.

Jaawa' xinb'een rii'iil ri', nruuya' na' ruchojq'ab'al jawi' ojoj xqatz'elewachiiij, chi k'a k'o k'iy ja ya' ruk'aan ja ruuwach uleew toq xruub'an kaan ka'k'al lajuuj juunaa' (50 años). Ma kir ta k'a ri', ja na'ooj chi k'iy ja ya', chi paam awa' ja loq'olaj ruuwach uleew, rumaal chi k'iy ruloq'ob'een ja ruuwach uleew. Ja ri oq winaq q'anij chi riij wi' ja loq'olaj ya' tz'e'l

wi qaawach ja k'o pa k'olib'al chi la' pa taq k'olib'al saqateew (polares), chi paam uleew y chi riij ja sitoon taq ya'. Xa na k'a pa taq jalataq qiloom, q'anij rajawaxiik wi' chi qe, chaqajaa' kani' chi re ja ruchojq'aaq' ja q'iij rujik'oon to ja ya' pa taq juulee' chik ya', k'in ruya'oon chi ruuwach ja ruuleew ri', kani' chi re suutz' k'in jab', k'in aninaq nq'a'x chi paam ja ri uleew k'in keeri' nruub'an npoq'irisaaj rii' nokeel chik chi juuparaaj uleew, k'in keeri' nruub'an nb'e kaan nik'aaj pa taq paloow. Pa taq najb'eej juunaa' rixiin nim chooloon q'iij (siglo XX), jala' rub'eyal taq jab' le, xno'jixi chi q'anij nimarisaneel chaqajaa' q'anij ja jun chik rik'a'tz; ja k'a kaamiik chik, chi paam awa' ja juulee' chik juunaab' ri', xwinaqirisax k'olib'al taq ya', xk'amar eel ja ya' ja b'aar ma k'o ta wi'. Ee k'o juulee' chik ja winaq ja qas nkeeya' ruuq'iij ja ya', nkojob'eej nkeeto' k'in nkeeya' ruub'eej ja ya' k'in nkeek'am eel ja ya' rixiin chik juulee' taq k'olib'al ya'. Ja ya' k'o chi ruuxee' uleew, jaari' ntz'aqatisaani ja rukooji ja ya' rixiin ruwach uleew. K'in ronojeel ari' ja naquun kaamiik le', ma tuub'aan chik ronojeel ja naquun rixiin kaamiik k'in rixiin chuuwaaq, k'in nruuya' jun ruk'ayewaal chi riij ja k'oolooj ya' kaamiik.

[4] Ja rejtalilil chi riij ja ruk'isiik ja ya', jolojoxinaq k'in q'iij q'iij rujaloom rii' chi paam ja ruuwach uleew. Ja ruk'iseem ja ya', k'ayewarinaq runik'oxiik naq rumaal k'isinaq pa sutut, ja k'a ruk'ayewaal ruk'amoon pe, kamik sachik, k'in majtajitaq ruya'iik chi paam taq talutzij, taluwach, chi ruuwach taq wuuj je'e. Jawa' jun k'exooj k'isik rumajoon rub'ajniik ja ya' ri', jun chi re awa' ja xib'iin rii'iil k'oli kaamiik.

[5] Ja la' jun ruk'ayewaal le', ma ruyoon ta chi riij naquun ja nruuya' rejtaal chi ruuwach uleew, ruxoloon rii' chi paam ja molaaj mokaaj, chi riij chaqajaa' ja k'aak'a taq na'ooj rixiin chi nkikamisaaj k'in nkeejach ja ya', kani' chi re' ja jul k'otoon elisab'al ya', ja

rutz'iloxiik ja raqan taq ya', ja b'aar nqach'aqiij wi' tz'iil q'ayiis, chulaaj pamaaj. Chaqajaa' jun k'aak'a na'ooj chi riij ch'akoj puwaq, nim rajilal nkeeya', nkeejal kii' rajawaal chi riij, nel pa ruuq'a' q'ataba'l tziiij nok pa keeq'a' ee b'eyomaa', k'in chi riij ari' nwinaiqir chik jun k'aak'a winaqiil. Ronojeel ja rucholaaj ja jun b'anikiil k'in chi re awa' ja k'aak'a rucholajiil chi paam awa' ja chomib'al ri' nruuto' ja runimarisaaxiik ja ruk'iseem chaqajaa' ja xib'een ri'iil.

[6] Kaamiik chaqajaa', k'o ka'i' rub'eyaal tz'elawachiin opoon rutunuum rii', chi riij ja rusolob'al riij rixiin k'aak'a taq naquun chi nkoowini nruunuk' k'in nchomirisaaj ja qarajawaxiik. Ja najb'eey taq naquun ja xkoj wi' ja ya', raqan taq ya', chi riij ya'aaneem rixiin taq tijko'm k'in rixiin rajawaxiik pa taq jaay. K'o chik jun ja naquun k'o chi nqaab'an, nqajotob'a' ja ya' chi kaaj owi nqaxulub'a'. K'o nimaq k'o chi kookoj ja tz'aaq ee qab'anoom, chi qak'exoom ruub'eey ja ya', chi ma topoon kuk'iin ja winaq ja ma k'o ta ya' kuk'iin, k'iyilaj junaab' awa' rub'anoon jun rupoqonaal, kani' chi riij ja ruk'ijyeem k'in ruk'iseem. Ja nimaq taq samajib'al rixiin awa' ja nim choloon q'iiij (siglo XX), ruya'oom to'oom chi re awa' nimaq taq k'eyoox rupoqonaal ruya'oom chi paam ja ruuwach uleew ri', kani chi re, nimarisan taq tikonib'al, nekeyik nimaq taq tinaamit ja b'aar ma k'o ta wi ya', nkeekoj chi re ruchojq'aaq' ya'ib'al saq (energía eléctrica), k'in nruuto kichaqij chi' winaqii' k'i chikopaa'. Jawa' jun nimalaj rukojiik ja ya' ri', k'o jun rub'eyaal ja ma ilitajinaq ta chi riij ja rukojiik, qitziiij chaqajaa' chi pa runik'ajaa' ari' ja nim choloon q'iiij, xqaamaaj riliik rukojiik chi ja ruk'ayewaal xa nimarinaq k'in b'enaq ruk'iseem ja ya' k'in chi re ritzelaxiik ja ruxulaa' juuyu'. Chi riij ari' ja nimaq taq ya' ee k'oli ee k'o chi riij, kimajoon rejtz'ab'exiik naq xtich'akoon chi ke, rumal chi ee je'ee' k'oli nkaajo' chi re, xa chi ke ee je'ee' nk'atz'iin wi', chaqajaa' chi re rupuwaqiil ja saamaaj k'o

chi nunimarisaaj jolojoxinaq yuqub'al keek'u'x chi riij ja rub'eyaal, rumolaaj k'in chi riij ja k'aak'a na'ooj.

[7] Ja k'aak'a na'ooj rixiin k'otooj q'eqa xaaq (Petróleo), ruya'oom jun b'eey k'in jun k'amab'al tzij, ja ruk'oitiik ya', ja k'o pa nimaq taq juul. Keeri' chi re chaqajaa' ja taq q'ayiiij je'e ja elisaan ratz'amiil k'in chi re ja ruqajinaq rajilaal taq ya' ja nk'ayiix pa taq pajib'al, jari' naquun le', nkoowiniin nruuk'ax jun rupajib'al jun nimatina amit chi rukojiik a la' ja loq'olaj ya' le'. Jala' ka'i' nimaq taq nimarisaaneem rixiin ja k'aak'a na'ooj le', k'o jun nq'eto chi rukojiik jawi' nrajo' nunimarisaaj rukojiik, kani' chi re ja rajilaal. Keri' chi re chaqajaa' chi re rub'eyaal rixiin ja ruxulaa' juuy' taq'aaj k'in mokaaj rixiin chuwaaq kaab'iiij, nekowiini nkipab'a' ja runimarisaxiik ja k'aak'a na'ooj chi re chi ke jun rub'eyaal owi pa jun chik na'ooj.

[8] Ja chi riij ja runik'oxiik ja naquun ja k'o chi paam chik juulee' nimaq taq tinaamit owi ch'utin taq tinamitaal, k'in kani' chi re okeem rukojiik chik jun k'aak'a na'ooj, kani' chi ke winaq ee soloy riij ojeer taq naquun, ee soloy riij taq na'ooj mokaaj, najawax chi qe chi nqili k'in nqaasol nqanik'ooj, ronojeel ja naquun ja k'ooli owi ja umajooj ruk'iseem chi paam ja molaaj, chi riij chaqajaa' ja rujalib'al wachaaj chi riij puwaq, kuk'iin b'eyomaa' k'in meb'a'ii', chi ke mokaaj ja nkeepaj kii' chi paam taq na'ooj molaaj, chi ke ruya'iik na'ooj k'in chi ke ee k'amol taq b'eey kixiin ee k'aak'a taq mokaaj. Ja nimaq k'exooj kixiin ja mokaaj rixiin jun tinamitaal chi ruuwach jun nimasilooneem rixiin ruuwach uleew, kan'i chi re' jun kaqasal k'uum, Saq'iiij, k'in juulee' chik, jaari' jaa' k'aak'a taq saamaaj k'o chi nsool riij. Kani' chi re silon taq ch'a'ooj, kani' chi re ruq'ijool ch'a'ooj rixiin ya' chikib'iil taq tinaamit, rumaal raqan taq ya, alixab'al taq ya', rujulaal ya' xe' uleew, jaari' ja na'ooj solooj, saamaaj nuk'uuj nruub'an awa' ja jun nuk'uun taq na'ooj ri'.

[9] Jun ruukaab' rub'ajniik, chi riij ja ruk'ijiik ja ya' chi riij ja na'ooj rixiin b'anib'aliil, kani' chi riij ja tib'iiij tziij, ja kina'ooj chi riij k'in kani' chi re rej taliil chi juujunaal. Kani' chi re ja jun tanaaj xqaab'iiij kaan najb'eey, noqkowiini nqaakoij chi k'amab'al tziij. Pa taq runik'ajaaal ja nim choloon q'iiij, k'o jun nimalaj yuqub'al k'uxulaal chi riij ja k'aak'a taq na'ooj k'aak'a taq naquun ne'elisax pe, chi nuuch'ak ja runa'ojiil ja winaq, chi riij ja nimarisaaneem, chi riij taq naquun rusamajixiik, chi rukojiik na naquun utz k'a chi nwinaqiir ajob'een rii'iil chi qe qonojeel. Ja nimaq taq mokaaj kani' chi ke kimokaaj b'eyomaa' chaqajaa' saamaaj pa mokaaj, ja kani' rujachoom pe wi' rii' ja ruuwach uleew, k'a ma jaruu' q'iiij saq ri', k'iy naquun ja nkich'ojob'eey kii', kani chi re na'ooj, ja k'a chi re runimarisaxiik k'aak'a taq na'ooj kani' chi re samib'al, q'anij xa juunaam nkeechob' chi ee ka'i' mokaaj, rumaal chi nkaajo' nkeepaj kii' chi paam awa' ja jun saamaaj ri'. Chi paam k'a awa' ja jun na'ooj ri', xwinaqiir nimaq taq xalaq'atineem, chi ruk'oliik ja ya' chi riij nimaq taq tz'aaq, chi numinaqirisaaq ruchojq'aaq' ya'olasaq, nkiq'ijuuj nimaq taq b'oseem k'in kani' chi re ya'neem rixiin taq tijko'm. Noqkowiini nqaak'ut k'amab'al taq tziij chi riij ala' ja naquun le'. Pa Estados Unidos, ja jun k'lib'al ya' Hoover chi pan ja raqan ya' Colorado, owi kani chi re ja ruyuqalo'oon rii' ja nimaq taq tz'aaq b'aar k'ooloon wi' ja ya' chi la chi ruuchii' ja raqan ya' Tennessee. Chi la pa Unión Soviética, chi paam ja mokaaj Dneprostroi pa Ucrania xrupab'a' jun nimalaj rub'eyaal, chi rukojiik rusamajixiik chi paam ja k'amooj mokaaj. K'aari' chi kijuujunaal chi ja ri ee ka'i' nimaq taq achoq'ib'al na'ooj xkeeya' rub'ixiik ja kib'inaqirisaan kinimarisaaan chi paan ka kitinaamital, keeri' xkeeb'an xkeemin rub'ixiik. Chi paam ari' ja raqan ya' Nilo, ja ri Unión Soviética, xrunimarisaaq ruuwach ja runa'ooj chi ja k'aak'a na'ooj, chi k'o ruchojq'aaq' chi ruwinaqirisaxiik ja rub'ajniik ja nimaq tz'aaq, Aswán. Pa

México, xb'aan jun tz'aaq chaqajaa' Chikoasén ruub'ii', ja puwoq xko'ji kixiin chik juulee' nimaq taq tinaamit, ja xb'anowi' jaati jun molaaj rixiin Federal de la Electricidad. Jun chi ke ja lajuuj taq Tz'aaq, qas nim na k'o chi paam ja ruuwach uleew. Chi paam owi chi runaqaaj awa' ja juulee' nimaq taq naquun b'atajinaq le', ja ee soloy riij naquun, ee ajq'omanel, ee soloy rixiij ojeer taq naquun, ee soloy riij ja naquun kixiin naq chi re nkeek'ax kik'olijb'aal ja winaqii' toq k'o ee k'o wi najb'eey, toq k'a xkeeya' rub'ixiik ja kinik'oneem kisoloneem, xwinaqir ruk'ayewaal chi riij ja na'ooj kixiin ja ri ee b'anol taq tz'aaq.

[10] K'ajk'aari' toq xb'anataj kaan ari' ja ruuk'aab' ch'a'ooj rixiin ruuwach uleew, xpe jun nimalaj jun q'isoom rapanel jaari' ja waa'al, keeri' xxruub'an toq xe'el pe chik ee soloy k'asalemaal, ee soloy tijko'm, kani' chi re runimarisaxiik ja wa'ib'al, kani' chi re'ixiim, saqwach, trik'o, k'in julee' chik. Xyaa' rub'ixiik juulee' ija'tz to'ooneel, k'in xatojq'aj pe rii' chi to'ooneem silooneem, winaqirisaan nimaq tikib'al taq naquun. Runimarisaxiik nimaq taq ruub'eey raqan taq ya', ruk'o'jtiik nimaq taq juulee' b'aar chi ri' nelisaaj wi ya', rukojiik rusaqiil pa taq ruuq'a' tinaamit, jaari' aninaq xko'ji rumaal chi b'eyomaal k'a pa taq q'atab'al tziij na k'o wi' chi ke ja nimaq taq tinaamit, ja kaamiik chi re ala' ja nimarisab'al saamaaj rixiin ja tijkowiineem k'in pa taq ruuq'a' tinaamit ruk'axoon chik rii'. Ja nimaq taq tinaamit ja xekojo' pe ja jun nimarisaaneem chi re kipuwaq chik juulee' tinaamit, ma xkiwinaqirisaaj ta, jun rub'eyaal chi nch'ajch'ojirisax ta ja rub'ajniik rub'eyaal ja ya'aaneem, nixta chi riij ta ja rajilaal rixiin ja rusamajixiik. Chi riij awa' ja k'isib'al taq juunaa' xq'a'x kaan ri', ja nimaq taq mookaaj rixiin ja ruuwach uleew, xkeek'ax ja rucholajiiil chi re ja k'aas, k'in naq nkeeb'an chi re ja ya'ooj k'aas chi ke ja tinaamitaal ja k'a k'o na keek'aas. Jun chi re, nim ruuq'iiij k'o nsool riij ja ruk'ayewaal

rixiin ja ya', k'in naq nb'aan chi re ruya'iik ði ke ja winaq ja k'o kiya'aaneem. Ja k'exoon na'ooj xkeeb'an ja b'eyomaa' winaq rixiin ruuwach uleew, chi re ja naquun rixiin ja to'oneem kixiin samajelaa', chi ke chaqajaa' ja nesamaaj pa taq juuyu', ja q'anij k'o keechii' chi rij ja ya'aaneem k'in chi runimarisaxiik ja kitinaamitaal.

[11] Nqaajo' nqaaya' opoon rub'ixiik chaqajaa' ja ruk'ayewaal ruk'amoon to ja nimaq taq yob'ilaal, ja noq pe rumaal ja ya' ja tz'iloom pe chik. Ja kisamaaj ja ri aq'omab'al ta jaay, rixiin ja ruuwach uleew ja xkeechob' ee je'ee' xkiwinaqirisaj jun ruuwach uleew ja ma k'o ta yob'ilaal ruk'aan. Ja ruk'ayewaal puwaq rixiin ruwach'uleew rixiin ja nim choloon q'iij (siglo XX), xwinaqir pe chik nimaq taq choyooy xa'aab' chi paam chik juulee' chi nimaq taq tinaamit. Kaamiik ja nimaq taq ee q'atol taq tziij kichapoon runojixiik naq nkeeb'an chi re rukamisaxiik ja ri itzel yob'ilaal. K'o nimaq taq palib'al rixiin chi nkeeqaj puwaq rixiin chi nkikamisaaj ruuwach ja yob'ilaal, k'in k'o chik jun nimalaj samajib'al rixiin k'aak'a na'ooj rixiin chi npa'b'axi ja yob'ilaal.

[12] Chi paam awa' ja jun nimalaj ruk'ayewaal ri', rumaal ja runimarisaneem rixiin rukojiik ja ruuwach uleew kumaal winaqii', k'in chi re ja rukojiik ja ya', k'o jun nim ruloq'oxiik chi paam ja tinaamitaal chi rij ja Ya', kani' chi re rub'eyaal rukojiik y k'in chi re chaqajaa' rucholb'al champomaal, k'in chi rij naq utz k'in ma utz ta rukamoon pe ja tinaamitaal ruk'iin ja ruxulaa' juuyu'. Ronojeel awa' ja k'exooneem ri', chaqajaa' nuk'ax ja na'ojiineem, k'in ruk'exiik b'anib'aliil.

[13] Ja roox rub'ajniik chi rij awa' jun rucholaaj ruk'ayewaal rixiin ja ya' ri', jaari' ja rujachiik chi rij ja loq'olaj ajawareem, chi rij ari' ja rusamajixiik, chi ruchomarisaxiik ja ruk'ayewaal rixiin ja ya', ja rujachiik pa junamiil rixiin ari' ja naquun, chaqajaa' chi rij ja

ruch'ojixiik. Ja ruchojq'ab'iil ja naquun ri', ee je'ee' ja winaqii' ja ri ee ajch'olaa' xkeeya' ruchojlaaj rub'ixiik chi k'o jun rujawaxiik chi ke ja winaqii' ja ri ee k'o pa Asia chaqajaa' pa Runik'ajaal Oriente. Chi ri' chaqajaa' xoqrajawaxiik chi riij rutzijoxiik rixiin ja runimarisaxiik. Ee je'ee' ari' tinaamit ja nkajo' jun rub'eyaal pa mookaaj chaqajaa' pa rub'eyaal b'eyomaal chi nk'yari ja puwaq, chi nkinimarisaaaj kib'eyomaal, chi riij jun kupalib'aal rixiin pa taq chanooj k'in pa taq nimaq taq tinaamitaal, k'o chi nk'ejee' jun rupalib'aal nim chi riij. K'o rajawaxiik chi nb'aan jun silooneem chi riij kuk'iin ja winaqii' chaqajaa' chi riij ja runaqunaal ja ruuwach uleew rixiin chi juujunaal ja tinaamit, kani' chi re b'anooj b'eey, rukojiik saqaq'aaq' , pa ruk'isib'aal nb'eruto'oo' ja taq tinaamitaal chaqajaa' nimaq taq samajib'al jaay. Jaawa' nimaq taq k'exooj xb'anataj chi paam ja tinaamit ja k'a ee b'enaq pa kik'iyeeem, rixiin kupalib'aal ri xiin chi nkeeya' k'in k'o keeq'a' chi riij ja naquun. Xruub'an jun ka'k'aal juunab' chi naquun le' xruujach rii', k'in xewinaqiir ee k'aak'a winaqii' k'aak'a na'ooj, kani chi ke ee ONGs, kani' chi ke taq molaaj kixiin taq q'atab'al tziij, k'in juulee' chik moolaaj, ja k'o xkeeq'ee' kuk'iin chik juulee' mokaaj rixiin chik julee' nimaq taq tinaamit ja ri ee k'o chik chi juparaaj ruuwach uleew. Keeri' k'a toq xwinaqiir chik jun k'aak'a na'ooj, rucholaaj chi riij ja rukojiik ja ya', chi paam chik juulee' tinaamit. ja kib'anoom ja ri okinaq wi' ja juulee' na'ooj le' xa nkitijob'aal rii'iil okinaq wi' kumaal, naq nkeeb'an chi re rujachiik ja ya. K'o k'a jun nimalaj ruk'ayewaal chi riij, jaari' ja ma ojtaqiinta, wi xtikooj kaan ja kirajawaiik ja mookaaj chi paam chi k'o chi nekikot rumaal ja jun k'asalemaal le', chi riij ari' ja loq'olaj ya', rumaal chi k'iy taq mookaaj k'o nkelisaaj chi riij ja xa kixiin ee je'ee' nkaajo'.

[14] Ja chi paam ja na'ojib'aliil rixiin ja ruuwach uleew, Mexiko, k'o jun rujuyub'al qas nim, k'in maxla xa jaari' jun chaqajaa'. Ja rusetiil ja ruleew ja Mexiko, ojtaqiin rumaal

rub'eyowiil k'o chi ruuwach ja rejtalil ruuwach uleew, k'oli qas chaqii, qas ch'ab'aaq, nimaq taq k'ichelaaj, kani' chi re chi ruuxee' Kalifornia, chi re raqan taq ya', Grijalva, Usumasinta chi la Tab'asko. Chi riij k'aari' ja naquun le' k'in ruwinaqiriik ala', ja rejtalil ruuwach uleew le', k'ij ja naquun ee oponinaq chi ri', kani' chi ke winaqii' ja jolojoxinaq kib'eyomaal kimeb'a'iil, keeri' chi ke chaqajaa' ja winaqii' ee meb'a'ii', ee kamisay taq chikopii', ee moloq taq naquun je'ee' rixiin pa taq chanooj. Ronojeel k'aari' ja naquun b'atajinaq to le', ee k'o chik juule' kina'ooj champomalii', xa q'anij jawi' ja ya' kitz'elewachiin, rixiin chi kik'ayij k'in nkeeb'an kixiin chi re chaqajaa'. Rumaal k'ari' ja runa'ojil ja soq'opial na'ooj chi riij ja rukojiik ja ya', chi paam awa' ja juun ka'i' oxii' juunaab' k'a xq'a'x kaan le', chi riij ala' la loq'olaj ya', xwinaqiir jun ak'axaneem chi riij ja k'aak'a taq na'ooj k'aak'a taq samajib'al chi paam ja nimaq taq mokaaj, chi paam ari' ja rulewaal ja Mexiko, ja b'aa' winaqirinaq wi' jun na'ooj chi riij rejtalil k'in ruk'iin jun k'exooj na'ooj. Chi riij awa' ja jun k'aak'a na'ooj ri' Mexiko, k'o pa ruk'ayewaal chi riij ja jun k'aak'a na'ooj chi paam ja rutinaamitaal.

[15] Pa runik'ajaa' ari' nim junab'iil (siglo XX), ja ya' chi la' Mexiko, xa jun nik'ob'al xokwi' chi ke ja winaqii'. Ja rusamajixiik k'in runik'oxiik, xnimar jun rajilaal chi riij ja Champomaal. Q'anij ma juun tinaamit rixiin pa qajib'al kaqiiq' rub'anoom ta ari' jun saamaaj le' chi riij ja loq'olaj ya'. Xaxa q'anij k'o chik wi' rukojiik chi riij ruya'iik ruchojq'aaq' ruya'iik rusaqiil. Ronojeel ari' ja rusamajixiik le', xkanaaj pa ruuq'a' chajineel rucholajil ja ya' (SRH), pa taq ruk'isib'aal ja ruukaab' ch'a'ooj rixiin ruuwach uleew xb'anataj kaan. K'a pa najb'eey taq iik' rixiin 1976, toq xpe aa José López Portillo, ari jaa' champomaal, xruuchop ruuwach ari' ja mokaaj, k'in xuwinaqirisaaj chik jun ari jaa', Chanob'aliil k'in wakaxilaal. Ja k'a nkaajo' nqab'iij opoon chi re

rumajiik releq'exiik ja ya' chi keewach ja tinaamit ja ri ee rajawaal ja ralaxiik, kaamiik xruusep rii' chi paam ronojeel ruuwach uleew, k'in jaari' jun nimalaj palib'aliil rixiin ja rupuwaqiil ja ruuwach uleew nkeetzu' ja b'eyomaa'. Ma ki ta ekowinaq pe kikojoon to ja winaq rixiin Mexiko, rumaal chi ja juulee' juunaab' q'axinaq kaan chik, chi ri' xqaaj wi' ruchojq'aaq' ja rupuwaqiil chaqajaa' ja runa'ojixiik. K'a maja'ni tilitaji ronojeel awa' ja nimalaj k'exooj owi jun nimalaj setooj rixiin 180 tanaaj xruuya' ja na'ooj rixiin ja champomaal, chi riij ja rusamaaj ja loq'olaj ya', pa keeq'a' chik juulee' winaqii' ja xa k'ayiineem nkeemay. Ja ri oj winaqii' ja nojsamaaj chi paam ja nik'oneem, k'o jun nimalaj saamaaj chi qaawach chi paam awa' ja jun ruk'ayewaal ri'.

[16] Rumaal k'aari' chi ja naaquun owi rucholajiil awa' ja naquun ri', k'oli nqaajo chi re ja winaq chi nesamaaj chi riij ja ya', ja tinaamit k'iy na'ooj, k'iy naquun ja ka'i' rub'ixiik ruk'aam. K'in jaawa' naquun ri', k'o chi nrojob'eej runik'oxiik ejqaal chi re jun samajib'al ja q'alisaa' awa' ja jolojoxinaq k'exooneem ri'. Kani' chi re ja rukojiik ja ya' rixiin ya'aaneem chi paam ja nimaq taq tinaamit, ee je'ee' ja winaqii' o champomaal ee chapoyoon, Kani' chi ke ee taq ya'aanelaa' ee k'o pa taq juuyu' taqa'aa'j, k'o chi nk'eje' keeq'a' chi re chi netzioon chi riij ja k'o keeq'a' chi re k'in rukojiik ja ya'. Ja k'a chi riij k'asalemaal, xkil jun tinaquun, ja q'atab'al taq tzii'j rixiin ja q'omab'al jaay netajiini nkeeya' ruchomarisaxiik runuk'iik' kik'asalemaal ee pa chuuy pa q'o' yawa'ii', k'in chi riij ari' xkimesetaj kaan ruchomarisaxiik ja relisaxiik tz'il taq ya' elinaq pe chi paam ja taq tinaamit, xekeeya' kaan chi paam nimaq taq yob'ilaal, winaqirinaq pe chi paam loq'olaj ya'. Chi paam awa' ja naquun ja kaaka' ruxe'aal tzii'j rijqaleem, chi riij ari' ja rub'eyaal chi paam ja tinaamit Mexiko, chi riij ja rukojiik ja loq'olaj ya', nkitz'ajpiij kii' chi paam, k'in

rajawaxiik chi konojeel winaqii' k'in ojoj k'o chi nqapab'a' qii' chi ruuwach chi rusoliik k'in runuk'iik awa' ja jun nimalaj ruk'ayewaal rixiin ja ya'.

[17] Ja jun ti ya'ooj tziij chi nqano'iiij k'in qaasol riiij awa' ja jun ruk'ayewaal rixiin ja ya' nruuya' jun rub'eyaal chi qaawach. Ja jun tojtob'eniik ri', nuujaq chi qaawach jun saamaaj pa rub'eyaal. Ja nimaq taq samajib'al nimaq taq na'ooj rixiin awa' ja jun nim choloon junaab' xqamajeel ri', k'o chi nkeechap eel rii' keeq'a' chi runuk'iik, konojeel ja winaqii', mokaaj, ee q'etoy taq tziij. Chi paam ja nimaq taq tijob'al pa taq ch'utiin taq tijob'al, ja rukojiik ja ya' k'o chi nyaa' ruu'iiij, chi runik'oxiik chi ke ja ri ee soloy ee nik'ol taq naquun . K'o chi nyaa' rub'ixiik pa ronojeel taq mooaaj, ja naq nb'aan chi rukojiik ja loq'olaj ya', naq nb'an chi re ruchajixiik k'in ruchomarisaxiik ja ruk'ayewaal, runik'oxiik ja ruuwach uleew pa rutewaal pa rumaq'anaal, k'in naq chi naquunaal nkooj chi re runik'oxiik, rixin ojeer owi rixin kaamiik. Keeri' chi re rukojiik ja ya', pa taq ya'ib'al taq tijko'm, ya'ib'al ruchojq'aaq' k'amasaq, chi riiij ronojeel ja naquun ja b'aar k'o wi rukojiik rutzijoxiik ja loq'olaj ya'. Ja wi ma k'o ta saamaaj pa komoon, wi ma k'o ta rub'ixiik pa taq tijob'aal chi riiij ari' ja utz rukojiik ja ya', ja ruk'ayewaal nunimari' k'in nunimarisaaaj ri' chi keewach chik ja qach'alaal etaraan pe chi qiiij.

Traducción al Tz'utujil de

Ajpub' Pablo García Ixmatá

Licenciado en Sociolingüística

e investigador del Instituto de Lingüística y Educación

Universidad Rafael Landívar, Guatemala.

pixmata@url.edu.gt